

ПРИЛОЗИ

Srđa MARTINOVIĆ*

VOJNA MANUFAKTURA I BARUTANE CRNOGORSKE
VOJSKE U VRIJEME KRALJEVINE

ABSTRACT: The intensive development of the Montenegrin Royal army begins from the time of Prince Nikola I, for his time, facilities for military purposes, weapons, ammunition, military equipment and war material are being built. During this period, workshops for the repair of weapons and ammunition production are also being opened. From the first workshop on Rijeka Crnojević to the opening of workshops for each division, the Montenegrin army that was exhausted in the wars, went a long way.

KEY WORDS: Montenegrin Army, military workshop, warehouse, weapons, maintenance

Crnogorska vojska do sredine XIX vijeka za svoje potrebe nije izvodila vojno-tehničke radove u vidu izrade, prepravke ili opravke oružja. Na Cetinju je postojala mala puškarnica najskromnijeg alata i kapaciteta, pogodna za pružanje najosnovnijih opravki pješadijskog oružja. Ova cetinjska puškarnica bila je opremljena najjednostavnijim alatima: jednim meščićem, dva para nožica, tri-četiri čekića, jednom gvozdenom cijevi i jednim malim nakovnjem.¹ Prva vojno-oružna radionica osnovana je 1865. godine u Rijeci Crnojevića na Obodu, nakon dolaska srpske vojne misije. Ova radionica bila je skromnih kapaciteta, sa priučenim oružnim osobljem i oskudnim sredstvima i alatom. Iste godine organizovana je i vojna radionica na Cetinju sa ručnim malim mašinicama za izradu municije, a u njoj su vršene i opravke² nekih djelova artiljerijskog oružja. Isto kao i s vojnom muzikom, u Crnoj Gori postojale su poteškoće oko angažovanja mladića za izučavanje zanata, jer je

---

* Univerzitet Crne Gore.

¹ Miloje Vuković, Crnogorska vojska 1878–1918. godine, *Pobjeda*, 16. avgust 1986, str. 14.

² Isto.

tradicionalni karakter na sve vrste zanata, a naročito kovački, gledao kao na nešto nesvojstveno crnogorskom ratničkom duhu i tradiciji. Za izučavanje vojno-oružnog zanata na Rijeci kao glavnoj radionici primljeno je 16 učenika. Na Rijeci je vršena prepravka i manje opravke pješadijskog oružja (puška i revolvera), punjenje municijom revolverskih, puščanih i topovskih oružja, kao i manje opravke na topovskom oružju. Vojna radionica na Rijeci je bila nešto opremljenija alatom, posjedovala je: jedan stari drebank, mašinu za izradu činija za puške i revolvare, cirkularnu šegu, dvije bormašine, dva tocila, jedne veće makaze za pleh, tri veća nakovnja, šest manjih i 15 komada mengela. Vojna radionica je posjedovala ventilator, a mašine je pokretala voda od šest do osam konjskih snaga. S ovako skromno i jednostavno opremljene dvije vojne radionice crnogorska vojska ušla je u sukob sa daleko moćnijom turskom vojskom. Za vrijeme Veljeg rata 1876–78. godine, u ovoj radionici izrađivane su i topovske granate za potrebe crnogorske artiljerije, sastavljene od različitih artiljerijskih oruđa. Međutim, vojne radionice nijesu ni približno mogle zadovoljiti ratne potrebe crnogorske vojske, pritom su se javile brojne poteškoće u izradi municije i opravkama nestandardizovanog i neunifikovanog artiljerijskog oružja. U ovome ratu carska Rusija, koja je potpomagala napore crnogorske vojske u sklopu svojih širih imperijalističkih ciljeva, uviđajući ove nedostatke i poteškoće, odlučila je da riješi navedeni problem crnogorskih vojnih radionica. Po odluci najviših ruskih vlasti, u jednoj fabrici mašina u Petrogradu osposobljena je manja ekipa za postavljanje jednostavne radionice za ručnu izradu, livenje i obradu topovske municije. Nakon priprema, petočlana ruska ekipa sa pukovnikom konjičke artiljerije N. A. Filipenkom na čelu došla je na Cetinje početkom 1877. godine. Kako ne bi izazvala međunarodnu rekaciju zbog povreda neutralnosti, ruska ekipa djelovala je skriveno, pod firmom ekspedicije upućene od slovenskog dobrotvornog komiteta za uklanjanje granata u Crnoj Gori. Pored navedenih problema, ruska ekipa je naišla na probleme tehničke i finansijske prirode. Kako Crna Gora nije bila u mogućnosti da osigura finansijska sredstva za njihov nesmetan rad, pukovnik Filipenko je na sopstveno zalaganje iz Trsta obezbijedio najosnovniji materijal za funkcionisanje radionice. Ekipa je tada počela izradu kalupa za livenje i glačanje izlivaka topovskih granata. Međutim, usljed neadekvatne opremljenosti i nedostatka novca, jer je izrada topovskih granata bila veoma skupa, ova radionica izlila je veoma mali broj granata. Tako je u prvim mjesecima 1877. godine u njoj izliveno i obrađeno svega 150 granata za tzv. medunske topove i 500 granata za bilečke topove.³ Nakon ovog rata osnivaju se vojne radionice po brigadama crnogorske vojske. Na čelu vojne radionice nalazio se upravitelj. Tokom 1880-ih i 1890-ih godina upravitelj vojnih radionica bio je Ivo Đonović, a potom komandir Ili-

³ Isto.

ja Hajduković. U ovoj radionici u početku je radio manji broj radnika, a ubrzo se taj broj kretao između 15 i 20 radnika tzv. „fabrikanata“. Pored oprave i rada na oružju i municiji, u radionici se izučavao i oružarski zanat, sticani su osnovna znanja za potrebe vojno-oružarnih radionica. Oružarski kadar se djelimično upućivao i na školovanje u inostranstvu, prije svega u Austrougarsku, gdje su izučavali puškarske, limarske, kolarske, stolarske i druge zanate, nakon čega su se obučeni vraćali u Crnu Goru i prenosili znanje na polaznike domaćih oružarskih zanata.

Vojne radionice sa upraviteljima 15. oktobra 1896. godine

Glavni upravitelj	Ilija Hajduković, zastupnik
Vojna radionica	Upravitelj
Cetinje	Ilija Hajduković
Obod	Mitar Đurišić
Nikšić	Joko Drecun
Podgorica	Savo Pejović
Kolašin	Marko Hajduković

Vojne radionice 15. jula 1905. godine

Vojna radionica	Opravka oružja za potrebe
1. Cetinje	1. Katunska brigada
2. Rijeka	2. Riječko-crmnička brigada 3. Primorska brigada
3. Podgorica	4. Zetska brigada 5. Spuška brigada 6. Bjelopavlička brigada
4. Nikšić	7. Nikšićka brigada 8. Vučedolska brigada 9. Durmitorska brigada
5. Kolašin	10. Kolašinska brigada
6. Kralje	11. Vasojevička brigada

Opravka ili prepravke oružja obavljale su se u vojnoj radionici ili van nje, po naredbi upravitelja vojnih radionica ili viših vojnih vlasti. Opravke su se u početku obavljale o trošku vojnika, a kasnije je država plaćala održavanje oružja. Svaki vojnik bio je dužan da na vrijeme donese oružje na opravku i da ga preuzme. Radnici vojne radionice često su išli sa komisijama u kontrolu i pregled oružja po jedinicama. Vojno-oružane radionice pružale su uslugu prodaje metaka u skladu sa posebnim pravilnikom, kao i opravku ili prepravku oružja za nadoknadu. Od ovih aktivnosti radionice su prihodovale

značajan prihod, ne samo za sopstveno održanje, već su davale i značajan doprinos Ministarstvu vojnom. Prihod ostvaren pružanjem tih usluga iznosio je nekada i po nekoliko desetina hiljada kruna ili perpera na godišnjem nivou, što je za tadašnje prilike predstavljalo značajnu sumu novca.⁴ Glavne vojne radionice bile su na Rijeci (Vojna radionica) i Cetinju (Vojna laboratorija), a osnovane su i druge manje radionice za potrebe opravke i prepravke oružja brigada. Radnici ovih vojnih radionica bili su na platnom spisku Ministarstva vojnog, njih je 1895. godine bilo 20. Njihova plata u prosjeku iznosila je između 200 i 300 fiorina, a krajem 19. vijeka plata se povećavala u zavisnosti od položaja, stručnosti, radnog staža.

Obuku vojno-oružnih radnika u samom početku sprovodili su pripadnici srpske vojske, da bi kasnije domaći kadar stečena znanja prenosio učenicima. Međutim, povećane potrebe i modernizacija naoružanja crnogorske vojske zahtijevali su i stručniji vojno-oružni kadar. Zato su određivani mlađici za izučavanje vojnih zanata uglavnom u Austrougarskoj, najčešće u Češkoj. Ubrzane reforme crnogorske vojske na početku 20. vijeka ukazale su na potrebu za osnivanjem stalne vojno-zanatske škole. Prva Vojno-zanatska škola otvorena je 1. marta 1906. godine u vojnoj radionici na Rijeci. U Vojno-zanatsku školu primljena su 22 pitomca, a glavni nastavnik bio je Radivoje Vukićević, koji je na zahtjev crnogorske vlade upućen u Srbiju.⁵ Pored Vukićevića, nastavu je izvodio i crnogorski oficirski kadar. Nakon tri godine, zbog kvalitetnijih uslova škola je premještena na Cetinje, u Vojničku školu. Škola je radila po nastavnom programu Vojno-zanatske škole u Kragujevcu. Vojno-zanatska škola za svoje potrebe nabavila je novu opremu i mašine: fres-mašina, obl. mašina, novi drenbag, bormašina, šmiršajbna, mašina za sječenje gvožđa, benzinski motor za pokretanje mašina od 10 do 12 konjskih snaga i drugi sitniji alat. Pitomci su izučavali vojno-zanatsku struku izradivanjem novih alatki, raznih vrsta djelova za puške, revolvere, mitraljeze i topove, zatim kompase, mikrometre, čelične metre itd. Po okončanju nastave i prakse polagali su predviđene ispite, nakon čega su kao vojno-državni majstori raspoređeni u brigadne vojne radionice i laboratoriju na Cetinju. Time se stvaraju solidne osnove za obučavanje domaćeg kadra za rad u vojnim radionicama, bez potrebe za upućivanje u inostranstvo na izučavanje zanata.

Razvojem crnogorske vojske, i uz pomoć ruskih subvencija i donacija, vojne radionice su se proširivale i usavršavale. Tako su tokom 1909. godine organizovane i radionice raznih eksploziva. Pored početnih svega par alata i sredstava za rad, vojne radionice crnogorske vojske počinju da se opremaju savremenijim mašinama, alatima i sredstvima za popravku, prepravku raznih vrsta oružja, ali i izradu i preradu raznih kalibara i vrsta municije i

⁴ Branko Babić, Crnogorska vojska 1878–1912, *Pobjeda*, 25. septembar 1979, str. 14.

⁵ Miloje Vuković, Crnogorska vojska 1878–1912. godine, *Pobjeda*, 16. avgust 1986, str. 14.

proizvodnju vojnog pribora. Iako su vojno-oružne radionice dostigle solidan nivo u svom poslovanju, usluge koje su one pružale nijesu bile dovoljne da zadovolje potrebe crnogorske vojske, tako da se oružje, municija i drugi vojni i ratni pribor i oprema uglavnom nabavlja u inostranstvu. Vojna skladišta nalazila su se u Cetinjskom okrugu u Vojnom stanu, Bajicama, Čevu, Ceklinu, Rijeci i Žabljaku Crnojevića, u Baru i okolini na Viru i Mirkovoj barutani, u okolini Podgorice u Vojnom stanu, Medresi i Danilovgradu, u Nikšićkom okrugu u Šavniku, Žabljaku, Kršu – jezera i u Kolašinu i okolini u Vojnom stanu, Vinićima i Vasojevićima.⁶

Na usavršavanju vojnih radionica najviše je uradio komandir Ilija Hajduković, kao upravitelj vojnih radionica, o čemu svjedoči sačuvan njegov bogat legat. Na njegovo zalaganje vojne radionice na Cetinju i po brigadama su opremljene savremenijim mašinama, alatom i sredstvima. Komandir Hajduković je 1911. godine zbog neuslovnosti predlagao da se centralna vojna radionica sa Rijeke Crnojevića premjesti na Cetinje.⁷ U centralnoj vojnoj radionici nalazio se motor koji je pokretao mašine pomoću snage od 12 konjskih snaga.

Uredbom o ustrojstvu Ministarstva vojnog od 20. novembra 1910. godine, kao pomoćni organ u okviru Ministarstva vojnog, osnovana je Uprava vojnih oružanih radionica kao glavno nadležno tijelo za sve vojne radionice u Crnoj Gori. U djelokrug ove uprave spadao je nadzor nad radom, redom i poslovanjem svih starješina i osoblja svih vojnih radionica (glavne, divizijskih, brigadnih i administrativnih radionica).⁸

U vojnim radionicama vršene su prepravke, opravke i zamjene novih djelova za vatreno i hladno naoružanje koje je bilo u upotrebi u crnogorskoj vojsci. Popravljanje su moskovke, berdanke, verndlovke, Gaserovi revolveri, ruski revolveri, ali i sablje i noževi.⁹ U vojnim radionicama mogle su se staviti nove puščane cijevi, zamijeniti nišan ili pojedini njegovi djelovi, reparirati zatvarač, kundak, magazin sa mehanizmom itd. Vojne radionice pružale su i usluge raznih vrsta čišćenja, kao i unutrašnjih i spoljašnjih premazivanja uljem i kučinom, brisanje kanala cijevi, šmirglanje itd.¹⁰ Prilikom čestog korišćenja dolazilo je do krivljenja ili oštećenja cijevi, zatvarača ili magacina koji su se uspješno popravljali u vojnim radionicama po cijeni od 1 do 2,70 perpera, u zavisnosti od vrste i obima oštećenja.¹¹ Vojne radionice opravljaja-

⁶ DACG, MV, Generalštabno odjeljenje, 1911, f. 5, br. reg. 5204, br. ods. 13.

⁷ DACG, MV, Artiljerijsko-inženjerijski odsjek, 1911, f. 1, br. reg. 252, akt od 15. januara 1911.

⁸ Član 31 Uredbe o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Cetinje, 1910: *Crnogorski zakonici*, knj. V, str. 45.

⁹ *Cjenovnici za popravku vojničkog naoružanja, Štamparija Ministarstva vojnog, Cetinje, 1911.*

¹⁰ Isto, str. 7–8.

¹¹ Isto, str. 8–11.

le su i izgorjele puške, osim kundaka, drvene navlake i udarne šušte.¹² Crnogorski vojnik je u radionicama mogao kuputi i određene djelove za pušku ili njeno održavanje poput ručice, igle, čistilice, kaiša itd.¹³ Prema cjenovniku za popravku vojničkog oružja, kupovina komplet puške moskovke iznosila je 80 perpera, najskuplja je bila zamjena cijevi koja je iznosila 21 perper, zatim kutija cijevi i komplet zatvarača iznosila je po 18 perpera, komplet nišan 10 perpera i 20 para, dok je komplet čišćenje „moskovke“ iznosilo 6 perpera i 50 para.¹⁴ Za stavljanje u funkcionalno stanje izgorjele „moskovke“ potrebno je bilo izdvojiti više od četvrtine njene stvarne vrijednosti, tj. 26 perpera i 70 para.¹⁵ Cijena „verndlovke“ bila je 60 perpera, opravka kompletne cijevi iznosila je 20 perpera, neznatno manje od iste opravke za „moskovku“.¹⁶ Cijena čišćenja i opravke izgorjele „verndlovke“ nije se razlikovala od istih usluga za „moskovku“. Cijena berdanke iznosila je 60 perpera, dok je zamjena cijevi bila identična kao i kod prethodne dvije puške. Uočljivo je da je najveća razlika u cijeni između ove tri puške bila u opravci kompletnog zatvarača, dok je kod „moskovke“ ona iznosila 18 perpera i 50 para, „berdanke“ 16 perpera i 50 para,¹⁷ dok vojne radionice za „verndlovku“ nijesu nudile usluge zamjene kompletnog zatvarača, već samo zatvarača kutije po cijeni od 7 perpera i 60 para.

Vojne radionice imale su posebne cjenovnike i za popravku Gaserovog i ruskog revolvera. Cijena Gaserovog revolvera je iznosila 30 perpera i 60 para, bio je skuplji svega 60 para od ruskog revolvera. Najskuplja opravka kod Gaserovog revolvera bila je stavljanje nove ručice po cijeni polovine ukupnog iznosa koji je bilo potrebno izdvojiti za kompletan revolver tj. 15 perpera i 30 para.¹⁸ Nešto jeftinija je bila zamjena nove cijevi - 12 perpera i 50 para i zamjena cilindra (kola) na revolveru - 12 perpera i 30 para.¹⁹ Uprava vojnih radionica imala je i cjenovnik za opravku sablji, noževa, bajoneta i truba. Cijena oficirske sablje bila je 20 perpera, što je trećina cijene puški „berdanke“ ili „verndlovke“, najskuplja je bila zamjena gvožđa (sječiva) čak 14 para, zatim nožnica 9 perpera i 90 para, dok je čišćenje cijele sablje koštalo 3 perpera, zamjena balčaka 4 perpera.²⁰ Cijena noža je iznosila 5 perpera, zamjena sječiva 4,50 perpera, a zamjena balčaka na nožu 3 perpera.²¹ U

¹² Isto, str. 12.

¹³ Isto, str. 13.

¹⁴ *Cjenovnik za popravku puške „moskovke“ kalibara mm 7.63 model od 1891. godine*, str. 3–13.

¹⁵ Isto, str. 12.

¹⁶ *Cjenovnik za popravku puške „verndelove“ kalibara mm 11 model od 1877*, str. 17.

¹⁷ *Cjenovnik za popravku puške „berdanke“ kalibra 10.60 mm model od 1871*, str. 3.

¹⁸ *Cjenovnik za popravku „crnogorskog revolvera“ kalibara 11 mm model od 1873*, str. 30.

¹⁹ Isto, str. 30.

²⁰ Razni cjenovnici, str. 43.

²¹ Isto.

vojnim radionicama mogao se opraviti ili očistiti bajonet sa puške „moskovke“ po cijeni od 5,90 perpera, dok je njegovo čišćenje stajalo svega 40 para.²² Vojnička truba sa kitom mogla se kupiti po cijeni od 12 perpera, dok je bez kite stajala 8,50 perpera.²³ Novac od prodaje i popravke naoružanja upućivao se na blagajnu Ministarstva vojnog.²⁴

U vojnim radionicama mogla se vršiti opravka državnog i privatnog oružja prema tačno utvrđenom cjenovniku za određene usluge. Naravno, za sve usluge nijesu mogle biti propisane cijene, tako da je u tim slučajevima cijena usluge obračunavana prema vrsti posla, utrošenom vremenu i materijalu.²⁵ Ukoliko bi radnici naplatili veću sumu od one predviđene cjenovnikom kažnjavani su disciplinski, a u slučaju ponavljanja propusta podvrgavani su vojnim zakonima.

Vojna skladišta, magacini i barutane – „džebane“

Sve do druge polovine XIX vijeka Crnogorci su svoje oružje čuvali u svojim kućama, samo artiljerijsko oružje, topovska municija i neka druga vojna oprema spremali su se u improvizovanim skladištima, a često i na otvorenom. Nije postojalo namjenskih vojnih skladišta za potrebe čuvanja naoružanja, municije i ostale vojne opreme, niti je postojao uređen sistem upravljanja i rukovođenja skladištima. Međutim, nakon formiranja krstonske vojske 1854. godine i donošenja prvih propisa koji su uređivali vojnu materiju, počinju da se organizuju prostorije za skladištenje municije, naoružanja i vojnog pribora. Njihov broj se postepeno i konstantno povećavao, a naročito je intenziviran nakon Berlinskog kongresa. Reforme i novo ustrojstvo crnogorske vojske pozitivno su uticale i na uređenje i razvoj vojnih skladišta i magacina bez kojih bi naoružanje i oprema bili praktično neupotrebljivi. Dugo nijesu podizani posebni objekti za ove namjene, već su za to služile zgrade, kasarne i objekti ostali od turskih vlasti na oslobođenim teritorijama. Ovakvi objekti koristili su se u Podgorici, Nikšiću, Spužu, Starome Baru, Žabljaku i drugim mjestima. Do kvalitetnije organizacije vojnih skladišta dolazi 1895. godine osnivanjem Stajaće vojske, Vojničke škole kada je podignut Vojni stan. Tako je 1896. godine postojalo 11 vojnih slagališta koja su imala svoje upravitelje, oficire u činu komandira. Cijena čišćenja Gasarovog pištolja nije se puno razlikovala od cijene čišćenja puške, svega 50 para, iznosila je 6 perpera, dok je potpuno uređenje izgorjelog pištolja iznosilo 12

²² Isto, str. 44.

²³ Isto.

²⁴ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, akt od 1. marta 1907.

²⁵ *Razni cjenovnici*, str. 45.

perpera i 50 para.²⁶ Iako je cijena ruskog revolvera bila nešto jeftinija od Gaserovog, zamjena njegove ručice je bila nešto skuplja (jedan perper) i iznosila je 16 perpera i 50 para, dok je zamjena cijevi iznosila 12 perpera i 80 para, svega 30 para skuplje od zamjene cijevi kod Gaserovog revolvera.²⁷ Skuplja je bila i opravka potpuno izgorjelog revolvera koja je iznosila 14 perpera, što je 1,5 perpera više od Gaserovog pištolja.²⁸ Dakle, zaključuje se da je opravka, održavanje i čišćenje ruskog revolvera bilo skuplje u odnosu na Gaserov revolver čija je cijena bila gotovo identična, ovo najvjerojatnije zbog nedostatka djelova i manje upućenosti u ruski revolver koji je znatno kasnije došao u Crnu Goru i bio manje rasprostranjen, za razliku od crnogorskog levora koji je praktično postao sastavni dio identiteta i imidža Crnogoraca.

Vojna slagališta 15. oktobar 1896. godine

Upravitelj	Vojno skladište
Komandir Jovan Plamenac	1. Lesendro
	2. Žabljak
	3. Bar
	4. Besac
Komandir Joko Adžić	5. Nikšić
Komandir Agica Lakić	6. Spuž
Komandir Mato Vujisić	7. Kolašin
Komandir Nastadin Ivanović	8. Podgorica
	9. Crvena stijena
Komandir Stevo Vrbica	10. Čevo
	11. Čeklići

Do centralizacije vojnih skladišta dolazi njihovim otvaranjem u središnjim mjestima pojedinih brigada. U periodu 1905–1908. godine podižu se nove barutane po bataljonima. Novoformirana vojna skladišta često su bila mjesto okupljanja četa i bataljona, kao i brdskih baterija prilikom održavanja obuka ili vježbi. U vojnim skladištima čuvalo se artiljerijsko oružje i oprema, mitraljezi, topovska municija, gotovo sva puščana municija i uglavnom najveći broj pješadijskog naoružanja. Ministarstvo vojno je preko Artiljerijskog odjeljenja vršilo detaljne inspekcije o stanju oružja, municije i opreme u vojnim skladištima.²⁹ Inspekcije su sprovodili artiljerijski oficiri Arti-

²⁶ Cjenovnik za popravku „crnogorskog revolvera“ kalibara 11 mm model od 1873, str. 33.

²⁷ Cjenovnik za popravku „ruskog revolvera“ (Smit & Veson) kalibra mm 10.60 model od 1871, str. 37.

²⁸ Isto, str. 40.

²⁹ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, Izvještaj kapetana J. Martinovića o inpekciji Spušskog slagališta 7. maja 1907.

ljerijskog odjeljenja, a sastojale su se od pregleda protokola prihoda i rashoda, nove i stare municije, novog i starog oružja, čistoće topova i oružja itd.³⁰ Ove inspekcije podnosile su izvještaje koji su sadržali i podatke o stanju objekata vojnog skladišta, o djelovima koje treba popraviti, o materijalu koji treba rashodovati, a u njima se predlagao i način obezbjeđenja objekta.³¹ Izvještajima su prilagani i detaljni spiskovi materijala u skladištima. Za svaki bataljon i brigadu bilo je određeno skladište iz kojeg se po potrebi izdavalo ili skladištilo oružje. O izdavanju i skladištenju oružja, municije i ratnog materijala vođena je evidencija, iako ona nije uvijek bila uredna i tačna. Pristup vojnim skladištima bio je dosta kontrolisan, njima su mogla prići isključivo lica koja su dolazila službeno u određenu namjenu. U periodu od 1894. godine vođena je evidencija lica koja su ulazila u vojna slagališta. O vođenju ove evidencije najbolje svjedoči sačuvana knjiga evidencije ulazaka koju je vodio komandir Ilija Hajduković. Sigurnost vojnih skladišta u početku nije bila adekvatno i ujednačeno riješena. Pitanje čuvanja vojnih skladišta bilo je riješeno plaćanjem redovne straže ili angažovanjem vojnika iz mjesnih četa i bataljona. Međutim, angažovanje vojnika iz četa i bataljona nailazilo je na poteškoće, jer su vojnici stražarili bez ikakve nadoknade, odvojeni od svojih kuća i poljskih radova koji su im uglavnom bili glavni prihodi. Ovo je često dovodilo do situacija da vojna skladišta ostaju bez stražara, naročito noću. Radi trajnog rješavanja njihove sigurnosti, 1907. godine angažuje se stalna noćna straža za koju stražari dobijaju po 300 kruna/perpera na godišnjem nivou. Pitanje straže na vojnim magazinima uređeno je bilo Uputstvom za stražare na vojnim magazinima koje je donijelo Ministarstvo vojno 1903. godine. Svaki vojnik aktivne vojske i rezerve zaključno sa činom vodnika dužan je bio da obavlja stražarsku službu. Stražarske službe moglo je biti oslobođeno lice isključivo u slučaju bolesti ili boravka u inostranstvu.³² Generalni nadzor nad stražom magacina vodio je komandir bataljona u čijem se okrugu nalazi vojno skladište, lično ili preko područnog oficira. Komandant bataljona i komandir čete bili su odgovorni za „tačno mijenjanje straže i rješavaju sve nesuglasice, koje bi otuda proizišle“.³³ Vojnim skladištima upravljali su upravitelji najčešće u oficirskom činu, koji su o nepravilnostima izvještavali komandanta bataljona, a o većim su izvještaj dostavljali Ministarstvu vojnom. Upravitelji vojnih magacina bili su odgovorni za bezbjednost skladišta i za sve što se u njemu nalazi, kao i za uredno održavanje cjelokupnog ratnog materijala u njemu.³⁴ Upravitelj je bio

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

³² *Uputstvo za straže na vojnim magazinima*, Državna štamparija, Ministarstvo vojno, Cetinje, 1903, str. 3.

³³ Isto.

³⁴ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, Upravitelju vojn. slagališta of. Savu Dabanoviću od 23. juna 1907.

odgovoran i za fiške koji se straži daju. U skladištima je povremeno vršena kontrola od viših vojnih vlasti, a prije svega Uprave topništva kojoj su bila podređena. Određene nadležnosti u sigurnosti vojnih skladišta u slučaju rata, od 1902. godine, imali su plemenski kapetani i predsjednici varoških opština koji su vršili nadzor nad stražarima i vodili računa o njihovoj ishrani. Predviđeno je bilo da na svakom stražarskom mjestu budu tri vojnika straže, jedan da daje stražu, jedan da je u pripravnosti, a jedan da može odmarati. Za vojna slagališta koja su bila na mjestima izloženim većoj opasnosti mogao se povećati broj stražara. Stražom do devet vojnika komandovao je vodnik ili desečar. Obično je bilo po šest stražara sa jednim vodnikom ili desečarom koji upravlja stražom i mijenja stražare.³⁵ Svaka četa prema rasporedu preuzimala je stražu nad vojnim skladištem u svojem okrugu. Svaki komandir čete dobio je naredbu od komandanta bataljona najkasnije osam dana od početka davanja straže. Po dobijanju naredbe komandir čete sa vodnicima sastavlja smjene za davanje straže. Smjene su određivane kako su vojnici upisani u četni protokol, uz obavezu da u svakoj smjeni bude jedan ili dva vojnika rezerve.³⁶ Najstrože su bile zabranjene promjene u smjenama, osim u slučaju bolesti kada ga je zamjenjivao prvi sljedeći vojnik. Straže su se mijenjale uz poseban protokol svaki dan u podne, osim ako Ministarstvo vojno ne bi odlučilo drugačije.³⁷ Straža nije smjela ulaziti u skladište osim u vanrednim prilikama ili na poziv upravitelja. Stražari se mijenjaju svaka dva sata, osim u slučaju velike vrućine ili hladnoće, kada komandant bataljona može narediti i češće smjenjivanje stražara.³⁸ Nakon završetka smjene stražara u podne, oba rukovodioca stražarske smjene prijavljuju se upravitelju magacina da ga izvijeste o promjenama ili nedostacima u njihovoj smjeni. Upravitelji vojnih slagališta dalje su izvještavali o većim nepravilnostima i nedostacima Ministarstvo vojno.³⁹ Izvještavalo se o neadekvatnom mjestu vojnog slagališta, problemima sa infrastrukturom, što je Ministarstvo uzimalo u razmatranje i daljim naredbama shodno finansijskim i objektivnim mogućnostima nalazilo rješenja.⁴⁰ Načelnici straže u činu vodnika ili desečara bili su obavezni da stražu upoznaju o svim dužnostima, oni se nijesu smjeli udaljavati od svog mjesta, naročito noću su češće obilazili stražare. Načelnik straže starao se o tačnom vršenju dužnosti i odgovornom davanju straže, održavanju discipline i urednosti straže i stražarskog mjesta. Interesantno je da načelnici straže „ni

³⁵ *Uputstvo za straže na vojnim magazinima*, str. 4.

³⁶ Isto, str. 5.

³⁷ Isto, str. 7.

³⁸ Isto, str. 11.

³⁹ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, Upravitelju vojn. slagališta of. Savu Dabanoviću od 23. juna 1907.

⁴⁰ Isto.

noću ni danju“ nijesu smjeli biti bez oružja.⁴¹ Stražari tokom straže nijesu se mogli odvajati od oružja niti udaljavati od stražarskog mjesta, zabranjeno je bilo stvaranje buke na stražarskom mjestu. Načelnik straže mogao je uputiti nekog od stražara da prenese usmeni ili pismeni raport, pri čemu je pismeni raport čuvao „u kesu ili za džamadan“, o čemu se uvjeravao „načelnik straže pri odašiljanju takvog vojnika“.⁴² Straža je odavala počast „pred prsi“ knjazu/kralju, članovima dinastije Petrović Njegoš, vladarima i knjaževima stranih država i vojničkom barjaku. Počast „k ramenu“ straža je davala ministru vojnom, brigadirima, nadležnom komandiru bataljona, generalima stranih država kad su u uniformi, kao i pogrebnoj povorci ako je u pratnji vojske.⁴³ Zabranjeno je bilo stražarima da razgovaraju među sobom, osim sa pretpostavljenim starješinom i stoje u stražari, osim ako je vrijeme kišno ili je velika vrućina i to uz dodatnu pažnju. Stražar je bio dužan da zaštiti svakog ko bi kod njega tražio utočište u slučaju opasnosti.⁴⁴ U blizini stražarskih mjesta nijesu se mogli praviti nikakvi skupovi, a „pokraj stražara niko ne smije proći držeći cigar ili čibuk u usta“.⁴⁵ Za neispunjavanje stražarskih dužnosti bile su predviđene najstrože kazne.

Vojna skladišta u kojima su brigade skladištile svoje oružje 1911. godine⁴⁶

Brigada	Vojno skladište
Katunska brigada	Cetinje
Riječko-lješanska brigada	Rijeka
Crmničko-primorska brigada	Iz crmničkih bataljona na Besac Iz primorskih bataljona u Stari Bar
Zetska brigada	Medreza (Podgorica)
Spuška brigada	Spuš
Bjelopavlička brigada	Spuš
Nikšićka brigada	Nikšić
Vučedolska brigada	Nikšić
Durmitorska brigada	Nikšić
Kolašinska brigada	Kolašin (Vinića brdo)
Vasojevička brigada	Kralje

⁴¹ *Uputstvo za straže na vojnim magazinima*, str. 13.

⁴² Isto, str. 15.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto, str. 18.

⁴⁵ Isto, str. 19.

⁴⁶ Arhiva Istorijskog instituta Crne Gore, Arhivska građa Ilije Hajdukovića, f. 86.

Vojna skladišta i magacini 1915. godine⁴⁷

1. Cetinje	7. Bar	13. Nikšić	19. Plav i Gusinje
2. Čevo	8. Žabljak	14. Velimlje	20. Berane i Jasikovac
3. Lamišta	9. Mala Barutana	15. Šavnik	21. Rožaje
4. Ceklin	10. Podgorica	16. Pljevlja	22. Bijelo Polje
5. Rijeka	11. Spuž	17. Kolašin	23. Peć i Đakovica
6. Vir –Besac	12. Danilovgrad	18. Kralje	24. Tuzi

Ministarstvo vojno bilo je u potpunosti nadležno za vojna skladišta. Prema Uredbi o ustrojstvu Ministarstva vojnog od 1906. godine, Tehnički odsjek Artiljerijskog odjeljenja imao je najviše nadležnosti u pogledu vojnih skladišta. Ovaj odsjek vršio je raspored oružja, municije i opreme po magacinima, njihovu popunu i zamjenu kao i nadzor i upravu nad skladištima oružja i municije, vodio tačnu evidenciju o količini oružja i municije. Tehnički odsjek imenovao je sve upravitelje i stražare za magacine u miru i u ratu, a vršio je i cjelokupan nadzor i upravu nad njima.⁴⁸ Upravitelji vojnih skladišta vodili su detaljne spiskove materijala koji se čuva, sa preciznim brojem za svaki pojedinačni inventar i njegovom količinom i posebnom kolonom za primjedbu koja se mogla odnositi na stanje materijala, veličinu itd.⁴⁹

Međutim, novi propis o ustrojstvu Ministarstva vojnog iz 1910. godine znatno je drugačije uredio pitanje upravljanja i nadzora nad vojnim skladištima. Nadležnost nekoliko odsjeka preklapala su se u aktivnostima vojnih skladišta, što je izazivalo nedoumice i nejasnoće u vezi određivanja tačne nadležnosti. Iako se novim propisom nastojala ova oblast što preciznije urediti, osim dobre strane sa uvođenjem inspeksijskog nadzora nad vojnim skladištima, evidentno je da su novi propisi dodatno zakomplikovali nadležnosti. Tako je Pješadijski odsjek vodio precizan račun o pješadijskom oružju i ostaloj opremi koja se nalazila na upotrebi kod vojske i u vojnim slagalištima. Artiljerijsko-inženjerijski odsjek vodio je preciznu evidenciju o artiljerijskom oružju i opremi koja se nalazi na upotrebi u vojsci i u vojnim slagalištima, a između ostalog starao se i o snabdijevanju slagališta oružjem, oružnim priborom, municijom itd. Ovaj odsjek vodio je poslove građenja, opravke i održavanja vojnih objekata. Artiljerijsko-inženjerijska inspekcija, kao pomoćni organ Ministarstva vojnog, između ostalog vršila je inspekciju slagališta, osoblja i njihove obuke i vaspitanja.

⁴⁷ AHCG, Arhivska građa Ilije Hajdukovića, f. 87, dokument Spisak pušćane municije u magacine na dan 1. januar 1915. god.

⁴⁸ Član 17, Uredbe o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Cetinje, 6. decembar, 1903. godine.

⁴⁹ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, Izvještaj kapetana J. Martinovića o inspekciji Spušskog slagališta 7. maja 1907.

Za potrebe crnogorske vojske municija je uglavnom nabavljana iz Austrougarske ili Italije, kao i ruskim donacijama. Često se nabavljao prah od kojeg je dalje pravljen odgovarajuća municija za crnogorsko pješadijsko i artiljerijsko naoružanje. Radi što efikasnijeg snabdijevanja municijom, Ministarstvo vojno je 23. maja 1910. godine potpisalo ugovor sa trgovačkim društvom „Societa commerciale D' Oriente“ koje je imalo svoju podružnicu u Baru. Ugovorom je precizirana nabavka 60 tonaleta praha za mine, koji je nabavljan u Milanu u firmi „Potassa Esplodiente“. Precizirano je da se prah dopremi do 1912. godine i to 20 tonaleta na godišnjem nivou po cijeni od 80 kruna po 100 kilograma praha.⁵⁰ Kako bi osiguralo ovu isporuku, italijansko trgovačko društvo bilo je obavezno da uplati 5.000 perpera. U martu 1912. godine preko iste kompanije crnogorska vojska dobila je još 2.400 kg praha za mine.⁵¹ U periodu od 1910. do 1912. godine Crna Gora je ubrzano radila na pripremi za vođenje operacija i sprovela je široku akciju za obezbjeđenje dovoljne količine naoružanja. Tako je recimo, 1. januara 1911. godine, prema preciznim podacima koje je vodio Administrativni odsjek Ministarstva vojnog, crnogorska vojska raspolagala sa 1.548.946 fišeka za puške moskovke, 327.150 fišeka za verndlovku, 268.024 fišeka za berdanke, 191.676 fišeka za Gaserov revolver i 152.303 za Smitvesonov revolver.⁵² Najviše fišeka nabavljano je za crnogorski revolver koji je bio u najširoj upotrebi u Crnoj Gori. Samo u toku januara 1911. godine iz firme Sellier & Bellot u Prahu nabavljeno je 50.000 čaura za Gaserov revolver po cijeni od 1.500 perpera.⁵³ Ipak, uoči Balkanskog rata Ministarstvo vojno dominantno se orijentisalo na nabavku municije za puške, tako je u avgustu 1912. godine kupljeno 230.690 fišeka za moskovku.⁵⁴ Ministarstvo vojno omogućavalo je i kupovinu puščane municije crnogorskim državljanima, o čemu je izrađivan poseban cjenovnik. Municiju je izdavao prodavac državne municije određen od Ministarstva vojnog. Međutim, zbog velike potražnje municije od crnogorskih vojnika, Ministarstvo vojno je bilo primorano da ograniči za 1911. godinu da jedan crnogorski vojnik u godini može kupiti 20 komada fišeka za moskovku i verndlovku.⁵⁵

Ministarstvo vojno naročitu pažnju je posvećivalo adekvatnijem čuvanju i zaštiti municije, praha, bombi i drugih eksplozivnih sredstava. Izdavalo

⁵⁰ DACG, MV, Administrativni odsjek, 1910, f. 13, br. reg. 2069, br. 612, akt od 6. juna 1910. godine.

⁵¹ DACG, MV, Administrativni odsjek, 1912, f. 7, br. 1009, akt od 3. aprila 191. godine.

⁵² DACG, MV, Administrativni odsjek, 1911, f. 4, akt od 15. januara 1911. godine.

⁵³ DACG, MV, Administrativni odsjek, 1911, f. 1, br. reg. 305, br. 72, akt od 21. januara 1911. godine.

⁵⁴ DACG, MV, Blagajna, 1912, f. 23, str. 50, akt od 1. septembra 1912. godine.

⁵⁵ DACG, MV, Artiljerijsko-inženjerijski odsjek, 1911, f. 4, br. reg. 1047, br. ods. 183, akt od 19. marta 1911. godine.

je česte naredbe i uputstva vojnicima za čuvanje i pažljivo postupanje sa eksplozivnim sredstvima, o postupanju sa municijom uz napomene da će svaki propusti biti strogo sankcionisani i kažnjavani.⁵⁶ Pored izdavanja detaljnih instrukcija, Ministarstvo vojno je sprovodilo i česte kontrole vojnog materijala po skladištima kako bi se utvrdilo tačno stanje svake vrste materijala, urednost postupanja, skladištenja, izdavanja i primanja.⁵⁷ Ipak i pored predostrožnosti, nijesu bili rijetki slučajevi da municija i drugi materijal nijesu bili adekvatno čuvani i skladišteni, što je za posljedicu imalo krivičnu odgovornost i kritike starješinskoj kadra odgovornog za navedene situacije.

Srđa MARTINOVIĆ

MILITARY MANUFACTORIES AND MILITARY WAREHOUSES OF MONTENEGRIN ROYAL ARMY

Summary

The Montenegrin army was a people's type of army organized on a clans basis. A Montenegrin warrior was wrestling with weapons from the enemy in the war. He kept his weapons at home; by the mid-19th century there were no special facilities for the disposal of ammunition and weapons. With the arrival of Prince Nikola to the Montenegrin throne comes the modernization of the Montenegrin Royal Army. Workshops for repair and maintenance of weapons are being opened; weapons-related crafts are being developed. Modern warfare imposed new moves in the development of the Montenegrin army, equipping and maintaining the army and its military materials and weapons were a priority for the new ruler. During the 50 years of his rule, he opened numerous military facilities that were used by the Montenegrin army all the way to the end of the Montenegrin state.

⁵⁶ DACG, MV, Kabinet – povjeljiva akta, f. 3, br. 34.

⁵⁷ DACG, MV, Artiljerijsko-inženjerijski odsjek, 1911, f. 5, br. reg. 3692, br. ods. 1263, akt od 2. septembra 1911. godine.